Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal Online Available at www.cmrj.in
Recognized International Peer Reviewed Journal Impact Factor 4.94 ISSN No. 2456-1665

मराठवाडयातील स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि राजकीय नेतृत्व

श्री. शिवराज कल्याणराव लाखे
संशोधक विद्यार्थी

प्रा.डॉ.संभाजी रा.वारुंगळे पाटील
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
मत्स्योदरी शिक्षण संस्थेचे,
अंकुशराव टोपे महाविद्यालय,जालना.

प्रस्तावना :

स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकशाहीच्या आधारशिला मानल्या जातात.त्याची निर्मीती लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या माध्यमातुन स्थानिक भागातील गरजा ओळखुन त्या पुर्ण करण्यासाठी झालेली आहे. लोकशाही प्रक्रियेमध्ये सत्ता तळागाळापर्यंत विकेंद्रीत करणे स्थानिक शासन व्यवस्थेमुळे शक्य झाले आहे. जगातील सर्वच राष्ट्रांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थेची संकल्पना कमी अधिक फरकाने स्विकारली आहे. थोडयाफार प्रमाणात या संस्थाच्या संरचना व कार्यप्रणालीमध्ये जगभर फरक दिसुन येतो. परंतु या संस्थाच्या निर्मीती मागचा उद्देश्य व त्यांचे कार्य सर्व ठिकाणी समान असल्याचे आपणास सांगता येईल प्रसिध्द विचारवंत विल्यम रॉब्सन असे म्हणतात की, स्थानिक शासन लोकशाहीचा कणा आहे. म्हणजेच लोकशाहीचा यशापयश हे स्थानिक संस्थाच्या कार्यवाहीवर अवलंबुन असते. स्थानिक स्वराज्य या लोकशाहीच्या पाठशाळा आहे.लोकशाही प्रक्रिया स्थानिक जनतेला जवळुन अनुभवता येते. लोकशाही प्रबळ करण्यामध्ये व लोकशाही व्यवस्था खऱ्या अर्थाने लोकाभीमुख करण्याचे कार्य या स्थानिक संस्थाच्या माध्यमातुन केले जाते.

भारत सरकारने स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर ग्रामिण भागाचा सर्वांगिण विकास साधण्यासाठी विविध स्तरावर प्रयत्न केल्याचे दिसुन येते. त्यामध्ये सुरवातीच्या काळात सामुदायिक विकास कार्यक्रम व राष्ट्रीय विस्तार सेवा यासारख्या कार्यक्रमाच्या माध्यमातुन स्थानिक भागाचा विकास साधण्याचा प्रयत्न केला.परंतु राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव आर्थिक विकासाकडे दुर्लक्ष जनतेचे असहकार्य व अधिकाऱ्याचे वर्चस्व या कारणामुळे हे दोन्ही कार्यक्रम अपयशी ठरले. परंतु या कार्यक्रमाच्या माध्यमातुन शासनास एक दिशा प्राप्त झाली. शासनाने या कार्यक्रमास अपयश का आले या वर विचारमंथन करण्यासठी तसेच नविन प्रारुपांच्या निर्मीतीसाठी वलवंतराय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समीती नेमली व या समितीच्या शिफारशीच्या आधारावरच भारतात आज स्थानिक स्वराज्य संस्थाची निर्मीती करण्यात आली व या संस्था यशस्वीरीत्या ग्रामिण विकासात मोलाची भर टाकतांना दिसुन येतात. या संस्थांना घटनात्मक दर्जा 1992 झालेल्या 73 व्या व 74 व्या घटना दुरुस्तीने झाला. संवैधानिक दर्जा प्राप्त झाल्यामुळे खऱ्या अर्थाने या यंस्थाच्या एकुणच कार्यप्रणालीमध्ये अमलाग्र बदल झाला राज्य शासनावर या संस्थेच्या स्थापनेची जबाबदारी सोपविण्यात आली. भारतामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्था या ग्रामिण व शहरी अशा दोन प्रकारात पहावयास मिळतात. करण ग्रामिण व शहरी भागांचे प्रश्न, समस्या, अडी अडचणी, मागण्या हया वेगवेगळया असतात. शहरी भागामध्ये या संस्था महानगरपालिका, नगरपालीका व नगरपंचायत या स्वरुपात तर ग्रामिण भागात ग्रातपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद या स्वरुपात या संस्था कार्य करतांना दिसुन येतात. जनसहभागाच्या माध्यमातुन या संस्था मर्यादीत कार्यक्षेत्रात कार्य करतात.

स्थानिक स्वराज्य संस्थेमुळे स्थानिक नेतृत्वाचा उदय व विकास होतांना आपणास दिसतो. निर्णय प्रक्रियेमध्ये स्थानिक नेतृत्वाला सहभागी करुन घेणे या संस्थेमुळे शक्य होते. भावी काळात यातुनच परिपक्व राजकीय नेतृत्वाचा उदय होत असतो.व हे नेतृत्व भविष्य काळात देशपातळीवर कार्य करतांना आपणास दिसुन येते भारतामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या माध्यमातुन उदयास आलेले नेतृत्व भविष्यकाळात मंत्री, मुख्यमंत्री व पंतप्रधान या सारख्या महत्वाच्या पदापर्यंत जाउन पोहचले आहेत.महाराष्ट्रापुरता विचार करता यशवंतराव चव्हाण यांच्यापासुन तर शरद पवार यांच्या पर्यंत अनेक दिग्गज नेत्यांनी राष्ट्रीय पातळीवर आपल्या कार्याचा ठसा उमटवला आहे. आपल्या कार्यकर्त्यांने महाराष्ट्राचे व आपले नाव देशपातळीवर पोहचवले आहे.स्थानिक स्वराज्य संस्थेमुळेच निष्ठावंत, कर्तबगार, जागृत गतीमान, कार्यक्षम, चारित्र्य संपन्न वैचारिक प्रगल्भता अंगी असलेले नेतृत्व मिळण्यास मदत झालेली आहे. भारतातील व महाराष्ट्रातील अनेक नेत्यांचा प्रवास हा स्थानिक संस्थेपासुन सुरु झाल्याचे आपणास सांगता येईल.

महाराष्ट्राप्रमाणेच मराठवाडयांत देखील स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या माध्यमातुन नेतृत्व उदयास आल्याचे बघावयास मिळते. या संस्थेतील नेतृत्वाने पुढे राज्य व राष्ट्रीय पातळीवर आपल्या कार्यचा ठसा उमटवला आहे.भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर अनेक संस्थांने भारतात समाविष्ट झाली. परंतु हेदराबादचे संस्थान भारतात सामील होत नव्हते. तेव्हा ऑपरेशन पोलोच्या माध्यामातुन भारत सरकारने सैनिकाच्या माध्यमातुन हैदराबाद संस्थान ताब्यात घेतले. व 17 सप्टेंबर 1949 रोजी हैद्रबाद संस्थान निजामापासुन मुक्त केले गेले. महाराष्ट्रातील मराठवाडा हा प्रदेश स्वातंत्र्यापुर्वी बराच काळ हैद्राबादच्या निजामाच्या संस्थानाचा एक भाग होता.1 मे 1956 पासुन मराठवाडा विभाग मुंबई राज्यात जोडण्यात आला. 1 मे 1960 पासुन मराठवाडा हा नविन महाराष्ट्र राज्याचा भाग झाला. गोदावरी नदीच्या खोऱ्यातील आणि आसपासच्या प्रदेशात वसलेला हा भाग असुन त्यात एकुण आठ जिल्हयांचा समावेश होतो. औरंगाबाद शहर हे या विभागाचे मुख्यालय म्हणुन ओळखले जाते. पैठणचे सातवाहन व देवगीरीचे यादव हा ऐतिहासीक काळ माराठवाडा विभागाचा राजकीय उत्कर्षाचा काळ होता.

स्वतंत्र्योत्तर काळात खऱ्या अर्थाने मराठवाडयातील राजकीय नेतृत्व उदयास आले. इंदिरा कॉंग्रेसचे नेत शंकरराव चव्हाण यांचे प्रदिर्घ काळ मराठवाडा भागावर राजकीय प्रभुत्व होते. ते आधी महाराष्ट्राचे मुख्यमुत्री झाले व नंतर त्यांनी भारतीय संघराज्याचे गृहमंत्री, अर्थमंत्री इ.केंद्रीय मंत्री ही पदे भुषवली त्यांचा महाराष्ट्रातील जलसिंचन क्षेत्राचा गाढा अभ्यास होता. पैठणचे जायकवाडी जलसिंचन प्रकल्प हे त्यांचेच विकास क्षेत्रातील मोलाचे योगदान आहे. मराठवाडयातील स्थानिक संस्थेतुन उदयास आलेले दुसरे नेतृत्व म्हणजे विलासराव देशमख आपल्या राजकीय जिवानाची सुरवात त्यांनी बाभुळगाव या आपल्या जन्मगावी सरपंच पदापासुन सुरु केली. व केंद्रात मंत्रीपद, दोन वेळा महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री पद त्यांनी भुषविले. मराठवाडयाने आणखी एक मुख्यमंत्री पद महाराष्ट्राला दिले ते शिवाजीराव पाटील निलंगेकर यांच्या रुपाने काळजी वाहु मुख्यमंत्री म्हणुन त्यांनी छोटा कालखंड मुख्यमंत्री पदावर भुषविला त्यांच्या सुनबाई या लातुरच्या खासदार राहील्या आहेत. तसेच त्यांचे नातु संभाजी हे सध्या महाराष्ट्रात कॅबीनेट मंत्रीपदी आहेत. अशोकराव चव्हाण हे देखील मराठवाडयातील एक मातरब राजकारणी मुखमंत्री म्हणुन त्यांनी काम पाहीले सध्या ते खासदार आहेत.

बीड जिल्हयाने देखील देशास सक्षम नेतृत्व दिले आहे.त्यामध्ये गोपीनाथराव मुंढे यांचे नाव समोर येते.उपमुख्यमंत्री ते केंद्रीय मंत्री अशी अनेक पदे त्यांनी भुषविली आहे.सध्या त्यांच्या मुली पंकजा मुंढे या महाराष्ट्रात कॅबीनेट मंत्री तर दुसरी मुलगी या बीडच्या विद्यमान खसदार आहेत. तसेच त्यांचे पुतने धनंजय मुंढे हे विरोधी पक्षनेते पदी कार्यरत आहेत.

मराठवाडयातील जालना जिल्हयाचा विचार करता समोर नाव येते त्यामध्ये शिक्षण व सहकार महर्षी स्व.अंकुशराव टोपे यांचे आमदार ते खासदार असा प्रवास आहे. जिल्हयातील शैक्षणिक व सामाजिक मागासलेपणा दुर करण्यामध्ये त्यांनी मोलाची कामगीरी बजावली आहे. त्यांचे सुपुत्र राजेश भैय्या टोपे यांचा प्रवास हा स्थानिक संस्थेतुन सुरु होउन पुढे महाराष्ट्र राज्याचे कॅबीनेट मंत्रीपद त्यांनी भुषवीले आहे. जिल्हयाच्या विकासामध्ये त्यांचे अमुल्य असे योगदान असल्याचे आपणास सांगता येईल. थोडक्यात मराठवाडयात अनेक राजकीय नेतृत्वाचा उदय व पुढे त्यांनी राष्ट्रीय पातळीवर कार्य केले.त्यामध्ये प्रामुख्याने नानाजी देशमुख, केशवराव धोंडगे, गोवींदभाई श्रॉफ, प्रमोद महाजन, मुकुंदराव पेडगावकर, डॉ.रफीक झकेरीया स्वामी रामानंद तीर्थ, शिवराज पाटील चाकुरकर, केशर काकु क्षिरसागर, शिवाजीराव पंडीत, सुंदरराव सोळुंके, वसंतराव काळे, डी.के.देशमुख, बापुसाहेब काळदाते, जयसींगराव गायकवाड पाटील, राजीव सातव या सारख्या अनेक नकतृत्वाने आपली कारकीर्द स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या माध्यमातुन प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे सुरु करुन पुढे अनेक राष्ट्रीय पातळीवर मराठवाडयाचे व महाराष्ट्राचे नाव नेवुन ठेवले आहे. थोडक्यात मराठवाडयातील अनपेक राजकीय नेत्याचा प्रवास हा स्थानिक शासनापासुन सुरु होउन पुढे तो राष्ट्रीय पातळी पर्यंत गेल्याचे आपणास सांगता येईल. असे असले तरी स्थानिक संस्थेतील नेतृत्वाचा विकास हा विविध घटकांवर आधारलेले असतो. त्यातील काही महत्वाचे घटक पुढील प्रमाणे आपणास सांगता येतील.

1. **जात** :-

जात हा घटक भारतीय राजकीय व्यवस्थेत अजुनही चिटकुन राहीलेला आहे.भारतातील संपुर्ण राजकाराण हे जाती व्यवस्थेत विभागले गेलेले आहे.त्यास स्थानिक नेतृत्व देखील अपवाद नाही. जात नष्ट करण्याचा अनेक नेत्यांनी प्रयत्न केला परंतु त्यांना अपयश आले. स्थानिक संस्थेत देखील आपल्याला जातीच्या उमेदवारच तिकीटाचे वाटप करुन निवडुन आणल्या जाते. जातीवर आधारित मतदान होत व त्यामुळे चांगल्या नेतृत्वाला मुकावे लागते. जात ही भारतीय राजकीय व्यवस्थेला लागलेली कीड असुन ती सहजा सहजी जाणे शक्य नाही.त्यासाठी केंद्रीय नेतृत्वाने ठोस असा निर्णय घेणे आवश्यक आहे.

2. **वय** :-

राजकारणातुन निवृत्त होण्याचे विशिष्ट अशी वयोमर्यादा नाही. त्यामुळे भारतामध्ये राष्ट्रीय व राज्य पातळीवर वयस्कर नेते कार्य करतांना दिसुन येतात. परंतु अलीकडच्या काळात युवक नेतृत्वाला संधी मिळत आहे. नव्या रक्ताने जोमाने आणि उत्साहाने तत्परतेने कार्य करणाऱ्या युवा नेतृत्वास संधी दिल्यास ते अधिक जबाबदारीने कार्य पार पाडतील. परंतु अनुभवी विचारांची परिपक्वता व संतुलीत दृष्टी ही वयस्कर नेतृत्वाकडे त्यांच्या अनुभवाचाही उपयोग होणे आवश्यक आहे.

3. **शिक्षण** :-

आजही भारतामध्ये निवडनुकीत उभे राहण्यासाठी शैक्षणिक पात्रतेची अट नाही. त्यामुळे असंख्य अशिक्षित, अडाणी उमेदवार धनशक्तीच्या जोरावर निवडुन येतात. परंतु अलिकडच्या काळात यामध्ये बदल होत आहे. मतदार शिक्षित उमेदवारास अधिक प्राधान्य देत आहेत. शिक्षित नेत्याचा दर्जा अशिक्षित नेत्याच्या मानाने वेगळया स्वरुपाचा असतो.लोक त्यांनी घेतलेल्या निर्णयाचे स्वागतच करतात. स्थानिक संस्थाचे कार्य कायद्याच्या चौकटीत होणे आवश्यक असते.शिक्षित नेतृत्वाची यासाठी अत्यंत आवश्यकता असते. नविण येणाऱ्या नेत्यांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण चांगले असल्याचे आपणास दिसुन येते.

4. **व्यवसाय** :-

नेतृत्वाच्या उभारणीत व्यवसाय हा घटक देखील महत्वाचा आहे. स्थानिक शासनातील अनेक नेत्याचा मुख्य व्यवसाय हा शेती असतो. ग्रामिण भारतातील प्रमुख व्यवसाय शेती आहे. नेता शेतकरी असल्यास त्याचा फायदा हा गावालाच होणर असतो. कारण त्यासंबंधी ज्ञान त्याला अवगत असते. व तो समस्या चांगल्या पध्दतीने सोडवु शकतो. परंतु शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेत विविध व्यवसायाचे नेते बघावयास मिळतात.त्यामुळे त्यांच्या व्यवसायाचा त्यांच्या कार्यावर प्रभाव पडतो. व हा प्रभाव पडणक स्वभाविक आहे.

5. **अर्थिक दर्जा** :-

प्रामुख्याने आर्थिक बाजु बळकट असणे हे स्थानिक नेतृत्वासाठी आवश्यक बनले आहे.कारण मागच्या कही निवडणुका बघीतल्यास असे लक्षात येते की, पैशांचा मोठया प्रमाणात वापर होतांना दिसुन येतो. त्यामुळे केवळ श्रीमंत कुटंबातील लोकच नेते होउ शकतात. अशी सर्वसाधारण कल्पना असते. अर्थिक परिस्थिती जर चांगली नसेल तर नेता होणे अवघड जाते. प्राचीन काळापासुन श्रीमंत लोकांचे नेते होवुन गेल्याचे इतिहासावरुन दिसते. स्थानिक पातळीवरुन ते राष्ट्रीय पातळीवरील नेत्याचे उत्पन्नाचे आकडे बघीतले तर आपणास लक्षात येते की, गरीब व्यक्तीचे हे कार्य नव्हे. थोडक्यात आर्थिक सक्षमता नेतृत्वासाठी महत्वाची मानली जाते.

संदर्भसुची -

1. प्रा.डॉ.अर्जनराव दर्शनकार,पंचायतराज आणि नागरी प्रशासन,कैलास पब्लिकेशन,औरंगाबाद.
2. डॉ.शाम शिरसाठ व प्रा.भगवानसिंग बैनाडे, पंचायतीराज आणि नागरी प्रशासन, विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
3. www.wikipedia.org
4. www.wikiwand.com
5. Shodhganga.inflibnet.ac.in
6. योजना मासिक महाराष्ट्र